

PROF. DR. AHMET BİCAN ERCİLASUN ARMAĞANI

(Editör: Doç. Dr. Ekrem ARIKOĞLU), Akçağ Yayınları, I. baskı, Ankara, 2008, s. 394- 424.

KAZAK TÜRKÇESİNDE DE- FİİLİNİN KULLANILIŞI ÜZERİNE

Nergis BİRAY*

ÖZET

Kazak Türkçesinde “de-” fiilinin kullanımında bazı farklı işlev ve kalıplaşmalar dikkat çekicidir. Bunlardan bazıları Eski Türkçe döneminden beri Türkçenin lehçe ve şivelerinde tarihî metinlerde de takip edilebilen değişmelerken bazıları da sadece son dönemlerde Kazak Türkçesinde görülen farklı kullanımlardır.

“De-” fiili, özellikle sentaks bakımından farklı ve özel bir kullanışa sahip olduğundan, cümle içerisinde bazen yüklem bazen aldığı eklerle şekillenerek isim, sıfat bazen de eklerin kalıplaşması yoluyla bağlama edatı ve son çekim edatı olarak kullanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, “de-” fiili, işlevi, fiil, isim, sıfat, edat

ABSTRACT

In the Kazakhs Turkish usage of the verb “de-” attracts attention because of different functions and becoming stereotypes have taken part. The number of functions and becoming stereotypes some of these have taken part in Old Turkish but the other have used only in Kazakhs Turkish.

Verb of “de-” have become owner of special usage and function, for his reason inside of sentence takes suffix and it has used as noun, adjective, conjunction on preposition.

Key Words: Kazakhs Turkish, verb of “de-”, functions of verb, verb, noun, adjective, preposition

“De-” fiili Eski Türkçe döneminden itibaren sentaks bakımından özel kullanımıyla dikkat çeken bir fiil olmuştur. Günümüz Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde de “de-” fiilinin çeşitli yapım ve çekim ekleriyle kalıplaşma eğiliminde olması, cümle içinde farklı işlevlerle kullanılması, fiilin özellikle bazı eklerle kalıplaşarak bağlama işlevi yüklenmesi dikkat çekicidir.

Yazıda, “de-” fiilinin farklı kullanımları örneklerle tesbit edilerek gruplandırılmaya ve sınıflandırılmaya çalışılacaktır.

I. de- fiilinin cümlede tek başına yüklem olarak kullanılması:

De- fiili “ayt-, söyle-” anlamlarında tek başına yüklem olarak kullanılmaktadır.

Qazaq Tiliniñ Sözdigi’nde de ilk anlam olarak “ayt-, söyle-” anlamı verilmektedir: “1. Dew, birdeme aytuw. (Söylemek, bir şeyler söylemek.) “Äyeli “jılı kiyinseñşi”, -dedi.” (Hanımı: “Kalın giyinsene!” dedi.) / “Bir kempirdi bir kempir öje depiti.” (Yaşlı bir kadın, diğerine “hanım” dermiş.) (QTS, 1999:149)

Qazaqşa-Türükşe Sözdik’te de- fiilinin anlamları şu şekilde verilmektedir: “de-: 1. Demek, söylemek; 2. Öyle saymak, düşünmek; 3. Arzu etmek, istemek, dilemek. (QTS, 2003:99)

De- fiili, diğer bütün fiiller gibi zaman eklerinin tamamını alabilmekte, çekimli bir fiil olarak da cümlede yüklem göreviyle kullanılabilir.

Örnekler:

1. 1. “ayt-, söyle-” anlamında:

Sonduqtan men jastarğa ğalum bol, qayratker bol demeymin, eñbekşil bol deymen. (Bu yüzden ben gençlere alim ol, gayretli ol demiyorum, emekçi ol, diyorum.) (QT, 1989:105)

... *Mañğıstawdan jaqsı jer bolmas, depiti.* (Mañğıstav’dan iyi yer olmaz, demiş.) (QT, 1989:122)

-*Oqiy bilemisiñ? -dedi.* (-Okuyabilir misin?, dedi.) (QT-S, 1991:46)

-*Äli jas qoy, buğan äli keledi deysiñ be.* (-Hala genç ya, buraya gelir der misin?) (QG, 2002:674)

Birewdiñ betinen alayın degenbisiñ? (Birinin kalbini kırayım dedin mi?) (QQT-JJ, 1997:210)

--- *äkemizdi ata deytinbiz.* (...babamıza ata deriz.) (B-JAŞ, 1993:47)

...*apam tezek tere ketti, -deñder!* (...annem tezek toplamaya gitti, deyin!) (MÄ-SH, 1997:285)

...*qayda baramız, ne isteymiz destik.* (...nereye gidiyoruz, ne yapacağız?, dedik.) (MÄ-SH, 1997:158)

* Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

Jas jigiti oqıǵan deseñ de, kãri äkesinen asıp tüsti,...(Genç adam okumuş dense de, yaşlı babasından daha aşırıydı,...) (MÄ-SH,1997:114)

Endi ne der eken. (Şimdi ne dermiş.) (B-JAŞ, 1993:85)

Bolıstan kisi öltirse de jasırmaydı – dep edik qoy. (“Bolıstan adam öldürse saklamaz” demiştik zaten.)(MÄ-SH, 1997:319)

Bir körsem armanım bolmas edi,- deytin edi, ol ölkesin saǵıńanda.(O, ülkesini özlediğinde: “Bir görsem hiç arzum kalmazdı.” derdi.) (QQT-JJ, 1997:193)

Sarqırap aqqan suwı joq, jayqalıp tuǵran nuwı joq-tübi turaqtı qala bola almas degen eken.(Çağlayıp akan suyu yok, sallanıp duran ormanı yok, temeli güçlü şehir olamaz demişti.) (QT,1989:122)

...sol şeńgelimen süyekterimdi usatadı ğoy dep otur edim. (...o pençesiyle kemiklerimi ufalayacak diyordum.) (MÄ-SH, 1997:153)

Budan bılay mal tappasa, üyge de jolatpayıq dep jür edik.(Bundan böyle mal kazansa da, eve yaklaştırmayalım, diyorduk.) (MÄ-SH, 1997:111)

1.2. “Dile-, iste-, arzu et-” anlamlarında:

Tek äkesiniñ minezi juqpasın de. (Sadece babasının huyu bulaşmasın de.) (QTS, 1999:149)

Jaqıbımnıñ jaman atın estirtpe, osınıñ aldında al!” dewşi edim. (Cakıb’ımın acısını çekirtme, ondan önce benim canımı al diye dilemiştim.) (MÄ-SH, 1997:198)

Oqıp adam bolam deseñder, joldarıñ aşıq. (Okuyup adam olalım dersenez, yolunuz açık.) (QT-S,1991:106)

1.3. Olumsuzluk eki “-me-”yi alabilir. Olumsuzluk eki almış şekliyle kullanılabilmesine rağmen bu kullanışı azdır.

“Qaşan aytıp eñ deme!” – dep Süyindik bar sözdi bir-aq tujırdı.(“Süyindik, “Ne zaman söylemiştin, deme!” diyerek bütün söylenenleri özetledi.) (QG,2002:677)

—Aldaw üşin ötirik aytsañ, keşiredi eken deme, aldanuw üşin ötirik aytsañ, irkilme!- dep bir toqtaǵanda men:

-Üş,- dep qaldım. (-Aldatmak için yalan söylersen, afedersiniz deme, aldanmak için yalan söylersen, irkilme!” deyip de durakladığımda: -Üç, deyip kaldım.) (QT-S,1991:47)

1.4. Birleşik fiil gruplarında asıl fiil olarak kullanılır.

“Aş, arıǵımda asırap jürmin” dey ber.(“Aç, zayıf halime alışıp gidiyorum.” deyiver.) (QG, 2002:677)

Araşalamasañ, aldaǵaşan öltirip tastar edi,- dey beretin.(Ayrırmamış olsaydın, çoktan öldürüp bırakırdı, deyiverir..) (MÄ-SH, 1997:61)

...soǵan qoysı aldanıp jürgende, bir jaqtan kelip-ekiñsisi şabadı”-desetin boldı.(...çoban ona aldanıp gittiğinde, ikincisi başka bir yönden gelip saldırıyor.) (MÄ-SH, 1997:65)

“-Ol ırza bolsa, qatındarǵa söz salmay, balanı miñgestirip qaşırap jiberemiz” deytin körinedi. (O razı olsa, kadınlara söz kalmaz, kızı bindirip kaçırdırız derlermiş.) (MÄ-SH, 1997:198)

-Endeşe, Eñlik, Kebek quranı mınaw dep bolsın,- dey salıp, tamaǵın kenep alıp, şırqap turıp äsem, qoñır dawsımen eñ bastadı. (Öyleyse, Enlik, Kebek’in kuruluşu böyle olsun diye söyleyiverip, boğazını temizleyip, şarkıya hazırlanıp güzel, yanık sesiyle şakımaya başladı.) (QTQS,1995:149)

Kanattı tulpar jayında –dey saldı atası.(Babası, “hızlı at kıvamında” deyiverdi.) (TDTEA-II, 2004:392)

Muñımdı jalǵan dey almas. (Derdime yalan diyemez.) (TDTEA-I,2004:444)

2. de- fiilinin yardımcı fiil olarak kullanılması:

Kazak Türkçesinde yardımcı fiiller “mändi ve mänsiz olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. De-fiilinin de içinde bulunduğu I. gruptakilerin tek başlarına anlamı yoktur. Tek başlarına bir cümlenin ögesi olamazlar. Görevli unsurlardır. Bunlara “mänsiz kömekşi etistikter” denir. e-, et-, de-, jazda- fiilleri bu gruba girerler. (QTG-M, 1967:155)

Kazak Türkçesi gramerlerinde “analitikalık yolla” oluştuğu söylenen “-yın de-” kullanımında de-fiilinin yardımcı fiil olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Bu gramerlerin verdiği bilgiye göre bu şekil, dilde bir hareketin yapılmasına hazır olunduğunu veya öznenin hareketi yapmaya olan eğilimini gösterir. Bu ifadeyi –ǵalı otır, -geli jür, -ǵalı tur, -ǵalı jatır şekilleri de karşılamaktadır. (QG,2002:542) Örnekler:

Gül aşılayın dep tur. (Gül açılmak üzere.) (QG,2002: 545)

Keleyn dep jür. (Geleym diyör. /Gelmek üzere.) (QG,2002: 545)

Jer qurǵayın dedi. (Toprak kurumak üzere.) (QG, 2002:542)

...sondıqtan aytıp qalayın degenim şıǵar.(...bu yüzden söyleyeyim demek üzereyim.) (QG, 2002:680)

Bu şekillerin –p baradı veya –p keledi şekilleriyle birleşerek kullanılması anlamı daha da güçlendirmektedir.

Özen suwılayın dep baradı. (Nehir kurumak üzere /kurudum kuruyayım diyör.)

Kün suwıtayın dep keledi. (Güneş soǵutayım demek üzere.)

Burada hareketin yapılmasındaki isteklilik yanında hareketin yapılışında bir gelişme olduğu da belirtilmiş olur. (QG, 2002: 545)

Jawayın dep tur. (Yağmak üzere.) (QG, 2002:536) Mesela bu cümlede yağma işi olmaya eğilimlidir.

Kazak gramerciliğinde bu söyleyişin yerine başka bir şeklin kullanılmadığı, bu yüzden farklı bir birleşik fiil yapısı oluşturduğu ifade edilse de (QG,2002:545) Türkiye gramerciliğinde “-yın de-” gibi bir birleşik fiil kullanışı yoktur. Tam tersine bu tür yapılar, çekimli iki unsura sahiptir. Aynı cümleler olarak değerlendirilirler.

3. de- fiilinin bazı sıfat-fiil ekleriyle kullanılması:

3.1. degen şekli ve kullanılışı:

de- fiiline –gen sıfat-fiil ekinin getirilmesiyle oluşan bu şekil, “**isimli, adlı**” ifadesiyle cümle içinde sıfat olarak kullanılmaktadır:

Qazaq degen qabırğalı qalñ el. (Kazak adlı güçlü kuvvetli kalabalık halk.) (QTS,1999:149)

“*Sintaksis*” *degen* söz bastapqıda “*biriktirüw*”, “*baylamıstıruw*” *degendi bildirgen.* (“Sentaks sözü, ilk olarak birleşme, bağlanma anlamını bildirir.) (QT-S,1991:13)

Baltekeñ degen kisi senbisiñ? (Balteken adlı kişi sen misin? /Balteken sen misin) (B-JAŞ, 1993:45)

Bäygi torı at degen atım bar. (Ödüllü doru at denen atım var.) (MÄ-SH, 1997:157)

Burın ärkim sonday kezde beyitti jerde jin peri, jezturnaq degender kezdes de deytuğın. (Önceleri herkes, böyle kabirli yerlerde cin, peri, demir tırnaklı dev denen şeyler olur diye anlatırdı.) (MÄ-SH, 1997:151)

Kazak bir degen el edik. (Kazak adlı milletlik / halklık.) (TDTEA-I,2004:460)

-Kim degen bala?- dep suradı Oljabay kıızığa tüsip. (Olcabay meraklanıp: “İsmi ne?” diye sordu.) (TDTEA-I,2004:217)

Aitlik ve alakadar olma ilişkisi kurar. Burada “**denilen**” anlamında kullanılmaktadır.

Qazaqşa-Türükşe Sözdik’te “degen” kelimesi “sıfat” olarak ifade edilmekte ve anlamı şu şekilde verilmektedir: “degen (sıfat): Düşünülen, hedeflenen.” (KTS,2003:99) Kazak Türkçesi gramerlerinde “degen” kelimesi edat olarak değerlendirilmektedir. (KTG, 2004:318) Türkiye gramerciliğine göre bu tür kullanımlar sıfat özelliği taşımaktadır. “-gen” sıfat-fiil eki, kelimeyi veya kelime grubunu sıfat işlevine sokmaktadır.

Jaqsı söz emes qoy, “kirme” degen. (“Göçmen” denilen söz, iyi bir söz değil.) (QQT-JJ, 1997:232)

Minekey – “qas jaman qasındağısın qaraqtaıdı” degen osı. (İşte, “yanı başındaki düşman yaman dalar” denilen bu olsa gerek.) (MÄ-SH, 1997:198)

“Oqığan” degen atıñ qayda? (“Okumuş” denilen adın nerde?! Senin okumuşluğun nerde kaldı?) (MÄ-SH, 1997:119)

Orıs tilinde öz oyımdı jaza da bilemin degen taqırıptardıñ birewin şağın şığarma jazıñdar. (Rus dilinde fikrimi yazabilirim, denilen temada (=konulu) uygun bir kompozisyon yazınız.) (QT-S, 1991:89)

Bilim degen karımas. (Bilim denilen (şey) yaşlanmaz.) (TDTEA-I,2004:455)

Kazak Türkçesinde “de-l-i-n-” şekli de kullanılmaktadır:

“Bir minutıan soñ barlık terezeler aşılp, aynalanı korşağan Ay betindegi panoramalar anık körinedi” delingen habarlama jasalındı. (Bir dakika sonra bütün pencereler açılıp, çevreyi kuşatan Ay yüzeyindeki manzaralar açıkça görünüyor” şeklindeki (denilen) anons yapıldı.) (TDTEA-II,2004:354)

Dos, jarañğa, kemtarğa //Kayırlı bol delingen! (Dost, yarene, garibe // Hayırlı ol denilmiş.) (TDTEA-I,2004:478)

“**Şeklinde, şeklindeki**”, “**gibi, gibi bir**” anlamları verir:

Sonimen birge jarahlardıñ işinen öz jarın da izdestirip qalam ba degen ümitpen jürgen siyaqtı. (Bununla birlikte yaralıların içinde yârimi arasam mı ki gibi bir ümitle yaşıyor gibi.) (QT,1989:111)

Xamit oyına: “Ättegen-ay, nege söyttim eken, köbirek quşaqtap turmas pa edi,” – degen ökiniş kelip edi,... (Hamit’in aklına: “Keşke, ben ne yaptım, daha fazla kucaklamaz mıydı ki” şeklinde bir pişmanlık gelmişti...) (QT, 1989:121)

“Endi biraz otırıp tınığayınşı” degen oymen at qoraniñ sırtındağı qamısqa bawırımdı tösey jatqanmn... (“Şimdi biraz oturup nefes alayım” şeklindeki fikirle (=fikriyle) at harasının dışındaki kamışlığa bağırımı koyup yattım...) (QQT-JJ, 1997:183)

... sol ölgen jigittiñ qalğan mülkine Jumağul iye boladı degen söz bar. (...ölen yiğidin kalan mallarına Jumağul sahip çıktı şeklinde söz var.) (MÄ-SH, 1997:111)

-Siz de süytesiz be?- degen Däwren qaljuñdağan bolıp. (Devran, “-Siz de öyle mi yapıyorsunuz?”, gibi bir (=şeklinde) şaka yapmış.) (QG, 2002:541)

Örneklerden hareketle kullanışlarına baktığımızda “degen”in, kendinden önceki unsurları kendine bağlayarak, ardından gelen isimlerin sıfatı haline getirdiğini söylemek mümkündür.

Anlamı **kuvvetlendirir**.

Balamısıñ degen, jürmeytin jeri jok! (Çocuk işte, dolaşmadığı yer yok.) (TDTEA-II,2004:387)

3.1.1. degen+iyelik eki

Özimniñ degenim bolmasa, keyde şekten şığıp ketemin.) (Benim dediğim olmazsa, bazen sınırı aşabilirim.) (B-JAŞ, 1993:54)

...Degeniñ bolsın, aqsaqal!-dedi.(... Dediğin olsun ihtiyar, dedi!) (MÄ-SH, 1997:299)

Adamniñ boldı degeni. (Adamın dediği oldu.) (QTS,1999:149)

Söz tirkesi degenimiz ne? (Kelime grubu dediğimiz ne?)(QT-S, 1991:33)

Bul degeniñniñ bärin ben maqul kördim. (Bu dediklerinin hepsi benim için makuldür.)(MÄ-SH, 1997:303)

3.1.2. degen + ismin hal ekleri

de-gen+de / de-gen+de+gi+si:

de- fiiline getirilen –gen sıfat-fiil eki ve +de bulunma hali ekinin birleşiminden oluşmaktadır.

Kazak Türkçesi gramerleri, “degende” şeklini de son çekim edatı olarak değerlendirmektedir. “degende” kelimesi, isim, zamir ve mastar haldeki fiillerle birlikte kullanılarak, aitlik anlamı verir. İşin veya hareketin kime veya neye ait olduğunu bildirir. (QTG-M, 1967:225)

Fakat kullanılan örneklere baktığımızda, “-inca,-ince” veya “-dığında, -diğinde” anlamının olduğunu görüyoruz. Bu da kelimenin zarf olduğunun delilidir. Bu ekin eklendiği kelime veya kelime grupları, cümlede zarf işleviyle kullanılmaktadır.

Äsirese Nurmaq qıran bürkit, tüzüw multıq, bāygi at, jüyrik tazı degende işken asın jerge qoyadı. (Özellikle Nurmak alıcı kartal, uygun silah, ödüllü at, hızlı tazı dendiğinde, yediği yemeği bile bırakır.) (QTG-M, 1967:225)

Kolhoz degende tün-tünimen töñbekşip, uyqı tappaymız.(Çiftlik denince gece yarısı demeden ayaklanıp, uyku uyumayız.) (QTG-M, 1967:225)

Asanniñ eki balası Mañğıstaw malğa jaylı qonıs bola alar ma degende, Asan qayğı Tübinde mal baqqan şaruwağa Mañğıstawdan jaqsı jer bolmas, depti.(Asan’ın iki oğlu Mañğıstaw mal için uygun bir yer olabilir mi deyince, Asan Kayğı içinde mal bakan işçilere Mañğıstavdan daha iyi yer yoktur, demiş.) (QT,1989:122)

On jul eñbek eken Baqtıgöl zorğa degende körşi kedey malaydıñ qızı Qatşanı bar aqısın berip jürüp, äreñge alğan.(On yıl emek veren Baqtıgöl güç bela komşu fakir yavaşmanın kızı Katşa’ya, olan parasını verip güçlükle alabilmişti.) (MÄ-SH, 1997:271)

Kempirdi Qadiyşa tastap ketken soñ, jar degende –jalğız jaqını- bir aqsaq bawırı bar eken,...(Yaşlı kadını Kadiyşa atıp gitti, yar dediğinde –tek bir yakını- aksak bir kardeşi vardı.) (MÄ-SH, 1997:117)

“Öz isime beriktigimniñ belgisi-osi” degendegisi. (İşimde iyi oluşumun işareti, bu; der gibiydi.) (TDTEA-II,2004:308)

“Civarında, hemen hemen” anlamı verir. Cümlede yine zarf işleviyle kullanılır.

..., ölimşi qılıp sabap, sodan bir ay degende zorğa kelgen.(...öldüresiye dövmüşler, bu yüzden bir ay süresince güçlkle kendine gelmiş.) (MÄ-SH, 1997:158)

de-gen+dey:

Qazaqşa-Türükşe Sözdik’te kelimenin anlamı şöyle verilmektedir: “degendey (zarf): Düşündüğü, arzuladığı gibi. (KTS,2003:99)

de- fiiline getirilen –gen sıfat-fiil eki ve +dey (<teg) eşitlik hali ekinin birleşiminden oluşmaktadır. “-r gibi” anlamıyla kullanılır. Cümlede zarf işlevindedir.

Oyını ma şını ma degendey Qadiyşa da bögelip qaldı.(Oyunu mu gerçeği mi der gibi Kadiyşa da tereddüd etti.) (QT, 1989:110)

Biraq umutpasın degendey ğıp, kempir qolındağı mülikti är künde bir ret neğilsa da söz etip qoyatın. (Fakat unutturmamak istercesine, yaşlı kadın elindeki mülkü her gün bir yolunu bulup açık açık mesele yapıyordu.) (MÄ-SH, 1997:115)

Ämirjanniñ osı tilegin orındayın degendey, dorba awız jigit burılıp, büyirip tayana turdı. (Emircan’ın bu dileğini yerine getireyim der gibi, torba ağızlı delikanlı dönüp, dura koydu.) (QTKS,1974:145)

“Tülkiniñ jüگیرisin qıran bayqar” degendey, ol ekewi bir-biriniñ äw-jayın alğaşqı kezdeskennen-aq bayqap qaldı.“Tilkinin koşuşunu kartal fark eder.” der gibi, o ikisi birbirinin durumunu ilk defa karşılaştıklarından beri takip ettiler.) (QTKS,1974:52)

de-gen+di / de-gen+i+n:

de- fiiline getirilen –gen sıfat-fiil eki ve +di yükleme hali ekinin birleşiminden veya –gen’den sonra iyelik eki ve –n yükleme hali ekinin birleşiminden oluşmaktadır. Yükleme hali ekinin diğer kelimelerde de

aynı olan işlevi sebebiyle kelimeyi veya kelime grubunu cümle içerisinde nesne göreviyle karşımıza çıkarmaktadır.

“Sintaksis” *degen* söz bastapqıda “biriktirüw”, “baylanıstıruw” *değendi* bildirgen (“Sentaks” denilen kelime, öncelikle “birleştirme”, “bağlama” anlamını bildirir.) (QT-S,1991:13)

Nağası değendi izdep barıp, bular jiyen bop jetisken joq-tı. (Akraba denen kişiyi arayıp gider, bunlar yeğen olarak yetişmemişlerdi.) (MÄ-SH, 1997:270)

-*Seniñ kalkanıñ, duwlığañ kayda?*- *degenin* ğana esitti. (Sadece “Senin kalkanın, tolgan nerde?”, sözünü işitti.) (TDTEA-I,2004:395)

de-gen+şe:

de- fiiline getirilen –gen sıfat-fiil eki ve +şe eşitlik hali ekinin birleşiminden oluşmaktadır. “-inceye kadar” işleviyle cümlede zarf görevinde kullanılır.

Jaqsı keldi degenşe, jariq keldi deseysi, // Jaqsılıqtıñ uwıtın alıp keldi deseysi. (İyi geldi deyinceye kadar, ıstık geldi desene, // İyiliğin tesirini alıp geldi desene.) (QQT-JJ, 1997:187)

Ol balanıñ soñınan umtılam degenşe, bala köşeniñ arğı betine, kavipsiz jerge şıǵıp ülgerdi. (O çocuğun peşinden atlayım diyene kadar, çocuk caddenin öbür tarafına, tehlikesiz yere çıktı.) (TDTEA-I,2004:393)

de-gen+ge:

de- fiiline getirilen –gen sıfat-fiil eki ve +ge yönelme hali ekinin birleşiminden oluşmaktadır. Cümlede yer tümleci işleviyle karşımıza çıkar.

“Awruw senen, seniñ soqqıñnan boldı.” degenge bas iyemes üşin, qaljanı da awızğa aldırmaq qoyǵan joq. (“Dert senden, senin darbandan oldu.” diyene baş eğmemek için, doğum sebebiyle yeni kesilen kurbanı da ağza aldırılmıyor.) (MÄ-SH, 1997:270)

-*Oısı jaqta bir qart atamız bar degenge jolaǵıp, kolın alıp, bir-eki awız akıl surayın dep edim.* (-O tarafta yaşlı bir atamız var diyene rastlayıp, selamlaşp, birazcık sohbet edeyim demiştim.) (TDTEA-I,2004:457-458)

de-gen+nen:

de- fiiline getirilen –gen sıfat-fiil eki ve +den (benzeşmeyle +den>+nen / hatta +en) ayrılma hali ekinin birleşiminden oluşmaktadır. Fişlediğimiz her iki örnekte de ismi edata bağlama işleviyle kullanılmıştır.

Ol “täñerten ketken” degennen basqa tük xabar bergen joq. (O “sabah erkenden gitmiş.” demekten başka hiçbir haber vermedi.) (MÄ-SH, 1997:330)

Öytkeni är zerttewşi bul uǵımdardı öziñşe tüsinedi. Grammatikalıq kategoriyanıñ söz taptarı degennen bastap (...) jalǵawlar men söz tuwdıratın jäne söz türlendiretin kategoriyağa deyin bölünip jikteliwi – osınıñ körinisi. (Çünkü, her araştırmacı bu konuları kendince düşünür. Gramer kategorilerinin kelime gruplarından itibaren (...) ekler ile kelime türeten veya gövdeler oluşturan kategorilere ayrılıp bölünmesi, bunun görünen şeklidir.) (QG, 2002:500)

Şu degennen bayqadım // Caqsı eken ayak alısın. (Şu denilende dikkat ettim / İyi imiş işinin hali.) (TDTEA-I,2004:308)

de-gen+niñ:

de- fiiline getirilen –gen sıfat-fiil eki ve +niñ ilgi hali ekinin birleşiminden oluşmaktadır. İlgi hali eki alan kelime veya kelime grubu cümle içerisinde karşımıza tamlayan işleviyle çıkmaktadır.

Nayman işinde bir Mırzatay degenniñ awılı bolatın. (Naymanların içinde Mırzatay denen kişinin bir köyü var.) (MÄ-SH, 1997:158)

Oısı arada degenniñniñ bärine qol qoydım. (Bu arada dediklerinin hepsini imzaladım.) (MÄ-SH, 1997:302)

3.1.3. de-gen+si- : “der gibi”

+si- eki, isim kök ve gövdelerine eklenerek “söz konusu işi yapıyormuş gibi görünmek, benzerlik, gibilik” anlamları veren fiiller türetir. Bu ek, sıfat-fiil eki –Ĝan’dan sonra da kullanılabilir. (KOÇ, vd., 2004:229)

Endi adam bol, -degensip, ülkendik-batagöylik aq-jarqın tilek aytqan bolıladı. (-Artık adam ol, der gibi, büyüklük, akıl hocalığı yapıyor, iyilik dileklerini bildiriyorlardı.) (MÄ-SH, 1997:305)

3.2. de-r şekli:

“De-” fiilinin “-r” sıfat-fiil eki ile sıfat yapma işlevinde kullanıldığı örneklerdir. Bu şekil Kazak Türkçesinde diğerlerine göre daha seyrek kullanılmaktadır.

Kulşılıǵıñ köp bolsa, // “Ĝalım sen” der kün bolar. (Kulluğun çok olursa, / “Alımın” denilecek gün gelir.) (TDTEA-I,2004:504)

3.3. de-ytin veya de-ytuǵın şekli: (de-ytin < de-ytuǵın < de-y-e/ip tur-ğan)

1. de-y-e / ip tur-ğan şeklinden tarihî dönemler boyunca fonetik değişikliklere uğrayarak günümüze kadar gelen –AtIn, -(y)tIn şekli günümüz Kazak Türkçesinde hem sıfat-fiil eki hem de geniş zaman eki olarak kullanılmaktadır. –(y)tuğın şekli bu fonetik gelişme sürecindeki ara dönemlere ait bir şekildir. Günümüz Kazak Türkçesinde kullanılışı oldukça azdır.

de- fiilinin diğer sıfat-fiil ekli şeklidir. Bu ek de sıfat yapma işleviyle kullanılmaktadır. –ytuğın kullanımı daha eski metinlerde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Günümüz metinlerinde kullanılışı fazla değildir.

Pere jeseñ birewden, // “Ber” deytuğın kün bolar. (Hakkımı yersen birinin, // “Ver” diyeceği gün gelir.) (TDTEA-I,2004:504)

...bala-şağasına şeyin “bilse-barımta, bilmese-sırımta” deytin jaylardı küle tüsip, köp awıza alısatın.(...çocuk çocuğuna kadar hepsi “biliyorsa düşmanlık; bilmiyorsa duyurma” tekerlemesini gülerек anlatırlardı.) (MÄ-SH,1997:272)

Akılğa sarı Toka sizge kelgen!- deytin öleniñ eske aldı osı set. (Düşün bir, “Toka size geldi!” şeklindeki şiirini hatırlattı.) (TDTEA-II,2004:271)

Her iki ek, son dönemlerde geniş zaman işleviyle de kullanılmaktadır.

Burın ärkim sonday kezde beyitti jerde jin peri, jezırnaq degender kezdesede deytuğın. (Önceleri herkes, böyle kabirli yerlerde cin, peri, demir tırnaklı dev denen şeyler olur diye anlatırdı.) (MÄ-SH,1997:151)

Bulardı keyde qoralay, mazaqtı söylep: “eki qul, qos qul” desetin. (Bazen de aşağılayıp alay ederek: bunlara “iki kul, çift kul” derlerdi.) (MÄ-SH,1997:271)

4. de-w ve de-mek şekilleri ve kullanılışı:

De- fiili –w mastar ekiyle birleşerek bazen de tekrar bir yapım eki olarak isimleşmekte; ayrıca ismin hal eklerinden bazılarını alarak cümlede yer tümleci ve özne görevini yerine getirmektedir.

Temirbektiñ özi bilip kürekti suray qoymağansoñ Sartay da: “Mä, endi sen qaz” – dewge uyaldı. (Demirbek anlayıp da küreği istemediği için Sartay da: “-Al, şimdi sen kaz!” demeye utandı.) (QT,1989:106)

Öldi dewge köñilderi qıymay, keler degen ümitti köbirek medew qılayın dese de, köñlige kirip qalğan qorqınıñ jürekerin biylep äketip otırdı.(Öldü demeye gönülleri dayanamayıp, gelecek diye ümit etmekten medet umsalarda, gönüllerine giren korku yüreklerini hoplatıyordu.) (MÄ-SH, 1997:205)

Onıñ işinde Särsenbayevta osınday pozitsiya ustandı dewge boladı.(Bunlar içinde Sarsenbayev için bu tür durumlar devam etti demek mümkündür.) (qz.government.kz.81)

Al kontekste designat bolıp, biraq onı bildiretin grammatikalıq körsetkiş joq dewden göri onı nol’dik designator arqılı beriliw dep tanuw qolaylı dep tabadı.(Metinde ahenk verici olmasına rağmen bunu bildiren bir gramatik eke sahip olmadığı için onu eksiz ahenk sağlayıcı diye tanımak, daha uygun olur.) (QOTMJ,1986:98)

Qazaqtıñ bir şeşimge kele almay, qubılğan adamğa “ne ğıp sırğaqsıy berdiñ?” dewi, osı bir tabiyğiy qubılısqa qarap ayıtılsa kerek.(Kazak’ın bir çözüme ulaşamayıp değişen insana “niçin döneçlik ettiñ?” demesi, tabii bir değişime bakılarak söylene gerek.) (B-JAŞ, 1993:73)

Jaqtıbmıñ jaman atın estirtpe, osıñ aldında al!” dewsi edim. (Cakıbımın acısını çekirme, ondan önce benim canımı al diye dilemiştim.) (MÄ-SH,1997:198)

De- fiili, -mek ekiyle kullanıldığında Kazak Türkçesinde “aytuw, suraw, oylaw, söylew” gibi fiillerde de hâkim olan hareket anlamına sahip olur.

Bu ek, Kazak Türkçesinde -mek veya -mekşi ekleriyle kullanılarak **gelecek zaman** şeklini karşılamaktadır.

Tärtiptilik talabın niğayta beriüw kerek demekpin. (Düzenlilik talebini güçlendirmek gerek diyeceğim.) (QTTD, 2001:224)

Diyqañsılıq käsipsilikke onı ömirdiñ özi alıp kelgen demekpisiñ. (Çiftçilikle ilgili işlere hayat kendisi getirmiştir diyecek misin?) (QTTD,2001:224)

-Koş, sonda ne iste demeksiñ? (- Hoşça kal, o zaman ne yap diyeceksin?) (TDTEA-II,2004:306)

-Sonda adamzattıñ akıl mölşeri kañşalıqtı bolsın demeksiñ? (O zaman insanoğlunun akıl ölçüsünün ne kadar olması gerekecek?) (TDTEA-II,2004:307)

“demek” şekli “e-, bol-, şığar” gibi yardımcı fiillerle birleşip birleşik yüklem, tek başına da isimden oluşmuş **yüklem** oluşturur.

Atalğan keñistiñ qorı äli otız jıldan asıp jiğiladı demek şığar. (Ad verilen geniş arazinin ödenekleri hala otuz yıldan daha fazla zamandır toplanıyor denebilir.) (QTTD,2001:224)

Ädetteğidey “ıymandı bolsın” demek edi. (Adetteki gibi imanlı olsun, diyecekti.) (QTTD,2001:224)

Japanda bolsa bayterek,/ Bası saw jandı bay demek. (Ovada olsa bir ağaç / Başı sağ canlı bay demek.) (TDTEA-I,2004:444)

İsimleşerek cümlede **özne** görevinde kullanılır.

Kel demek bar, ket demek joq. (Gel demek var, git demek yok.)(QTTD,2001:224)

Cümlede **nesne** görevinde bulunur.

Til, intellektualdıq küşpen qarjılıq мәsesesi demekti alğa tarttı. (Dil, aydınlatıcı güçle maddiyat meselesi (demeyi)ni öne çıkardı.)(QTTD, 2001:224)

Alğa jiljuw şartın küşeytiw demekti ülgı tuttı.(İlerleme şartını güçlendiriş demeyi örnek aldı.)(QTTD,2001:224)

Cümlede **yer tümleci** göreviyle bulunabilir.

Bilim-ğılım teremin demekke bel bayladı. (İlim ve bilim derlerim demeye bel bağladı.)(QTTD,2001:224)

“Demek” kelimesi ilgi hali ekini alarak kelime grubunda **tamlayan** görevini yerine getirir.

Sılqıya toyğanşa tamaqtana beriw demektiñ qatelik ekenin bilsesiñ. (Tıka basa doyuncaya kadar yemenin hata olduğunu biliyorsun.)(QTTD,2001:224)

5. de- fiilinden türemiş şekillerin edat olarak kullanılması:

De- fiilinden türemiş bazı şekiller Kazak Türkçesinde edat olarak kullanılmaktadır. Bunların bazıısı Türkiye Türkçesi ile de benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik, bu tarz kullanışların daha eski dönemlere dayandığını da bize göstermektedir.

Kazak Türkçesinde edatlar “şılaw” genel başlığı altında toplanmaktadır. Burada edatların sınıflandırılmasıyla ilgili olarak, sadece genel başlıklar ve konumuzu ilgilendiren “de-” ten türemiş olan edatlar verilecektir.

“Şılaw (Edat) : Türleri:

1. *Jalğawlıqtar (Bağlama edatları/bağlaçlar) : Sözlük anlamları yoktur. Kelimeyle kelimeyi veya cümleyle cümleyi her türlü anlam ilişkisiyle karşılaştırarak bağlayan kelimelerdir. Türkiye Türkçesiyle karşılaştırdığımızda bunlar “bağlama edatları/bağlaçlar”dır.*

a. *Qarsılıqtı jalğawlıqtar (Zıtlık bildiren bağlama edatları): **degenmen***

b. *Sebeptik jalğawlıqtar (Sebeup bildiren bağlama edatları): **nege deseñ, ne üşin deseñ.*** (QG,2002:557)

2. *Septewlikter (Son Çekim Edatları ve edat gibi kullanılan kelimeler)*

a. *Kelimeleri yönelme hali ekiyle bağlayan (meñgeretin) septewlikter: **degen, dep,*** (QTG, 1967:220)

b. *Anlamına göre septewlikler beş gruba ayrılırlar.*

ba. *Maqsat anlamlı septewlikler: **üşin, dep.*** (QTG, 1967:221)

3. *Demewlikter (Sona gelen edatlar/Kuvvetlendirme Edatları)* (QG,2002:557)

İñğaylastıq jalğawlıklar (Zamandaş bağlama edatları) ile qarsılıqtı jalğawlıklar (zıtlık veren bağlama edatları) aynı çeşit öğeler ile birleşik cümle unsurlarını bağlarlar, diğerleri ise sadece birleşik cümlelerde kullanılırlar. (QT,1989:101)

Edat olarak kullanılan şekilleri tek tek ele alacak olursak:

5.1. demek < de-mek:

Qazaq Tili Tariyhi men Dialektologiyası adlı eserde, de- fiilinin “-mek” ekli “demek” şeklinin edat olarak kullanıldığı, özellikle ara söz/cümleyi (*qıstırma söylem*) ana cümleye bağladığı ifade edilmektedir. (QTTD,2001:224)

“**demek**”in sözlüklerdeki anlamına bakacak olursak:

demek (edat): Demek, öyleyse.(KTS,2003:100)

demek/yağni: (Edat) Açıklama edatı. (QT,1996:79)

demek: Demek, öyleyse. (KTG,2004:317)

demek: Olay bolsa (*öyleyse*), yağni (*yani*) vs. qıstırma söz (*ara söz*) (QTS,1999:151)

demekşi: Aytqandayın, aytpaqşı. (*söylendiği gibi, demek ki*) (STTTTS, 2003:81)

demek : Yağniy, yakiy, ekinşi sözben aytqanda. (*yani, ya ki, ikinci sözle söylendiğinde*) (STTTTS, 2003:81)

demek / yağni: Jalğawlıqlar Soyuzu (*son çekim edatları grubu*) // Ayqındağış (Utoçnyayuşçiye) (*niteleyici*) (QT,1996:79)

demek/demek ki:Öyleyse, yani. Türkiye Türkçesinde cümle başı edatıdır. (HACIEMİNOĞLU,1984:140,141)

demek / demek ki /demek oluyor ki / denebilir ki /dediklerine bakılırsa: “Başlarında ve içlerinde buldukları cümleleri, kendilerinden önce veya sonra gelen cümlelere açıklama işlevi ile bağlarlar” yani cümle bağlayıcısı niteliğindeki bağlaçlardır. Ayrıca, “iki cümleden birini ötekine sebep gösterme ilişkisi ile bağlayan bağlaçlardır” yani sebep veya açıklama bildirirler. (KORKMAZ,2003:1124,1131)

Korkmaz, “demek” bağlama edatı ve benzerleri için “bağlaçların bir kısmı doğrudan doğruya ad, sıfat, edat ve zarf olan kelimelerin aynı zamanda birer bağlama görevi yüklenmiş olmalarıyla oluşmuştur.” açıklamasını yapmaktadır. (KORKMAZ,2003:1098)

demek ki: Açıklama bağlamlarındandır. İki unsurdan biriyle ötekini anlamca çözmek, açıklamak aracılığını yapan bağlamlara açıklama bağlamları adını veririz. (BANGUOĞLU, 1990:392)
demek/demek ki: Cümle başı edatlarının “netice ve izah ifade edenler” grubunda yer almaktadır. (ERGİN,1986:343)

Kazak Türkçesi Grameri adlı eserde, “cümle başı edatları” içerisinde değerlendirilen “demek” edatı ve diğer edatlar için şu açıklama yer almaktadır: “*Bu tür edatlar, adlarından da anlaşılacağı üzere daima cümle başında bulunurlar. Cümle başı edatları başına geldikleri cümleyi kendinden sonra gelen cümle veya cümlelere bazılarını da kendinden önce gelen cümle veya cümlelere bağlarlar.*” (KTG,2004:316)

Örnekler:

Demek, siz Särsenbayevtiñ ölümünde sayası astar bar degenge qarısız ğoy? (Öyleyse, siz Särsenbayev’in ölümünde siyasî bir kasıt var denmesine karşı mısınız acaba?) (qz.government.kz.)

Alğaşqı söylemde grammatikalıq bastawış..... Abaydıñ ottı jatqızuwına ayrıqşa köñil bölengen. Demek, bastawış söziniñ qay orında turuwi özimen birge oqıyğa jelisine de basqalarınan burın nazar awdartadı. (İlk cümlede gramer açısından özne... Abay’ın ısrarla böyle kabul etmesine ayrıca dikkat edilmiş. Demek, özne kelimesinin nerede kullanıldığına ek olarak kendisiyle birlikte olayın gidişine de diğerlerinden önce dikkatleri çekiyor.) (QTKS,1974:127)

...bügingisi eş kıysınğa sıymaydı. Demek, özge bir kiltiypın bar. (...bugünkü hiçbir mantığa sığmıyor. Demek ki, bilinmeyen başka bir mesele var.) (TDTEA-II,2004:311)

5.2. dep < de-p:

Eski Türkçeden itibaren Türkçenin bütün lehçelerinde işlek olarak kullanılan “dep”, “de-” fiiline getirilen “-p” zarf-fiil ekiyle oluşmuş, zarf göreviyle kullanılan bir kelimedir. Bazı Türk lehçelerinde sadece “-p” zarf-fiil eki yerine “-A / -I” zarf-fiil eki kullanılmakta, işlevleri fazla değişiklik göstermemektedir. Yani lehçeler arasındaki farklılık fonetik değişiklikten ibarettir. “dep” veya “deye, diye, deyü, tiyin, deyin, tep, tip, deyip, diyüp” şekilleri Eski Türkçeden beri günümüz Türk lehçelerinde de sentakta kullanılışı açısından özel ve farklı bir işleve sahiptir. Bu şekil, bazen kök anlamını kaybetmeden iki cümleyi bağlayarak bazen de kalıplaşarak bağlama edatı işleviyle karşımıza çıkmaktadır.

“dep” in bağlama işleviyle kullanıldığı cümlelerde “yardımcı cümle + dep + esas cümle” yapısı kullanılmaktadır. Bazen daha vurgulu söyleyiş gerektiğinde bu yapı bozularak tersine dönebilmektedir.

“Bağlama edatları ile maksat ve sebep anlamlı son çekim edatları” arasında sayılan “dep” anlam yönünden “üşin” edatına yakın bir anlam taşımaktadır. (QTG, 1967:221–224)

“dep” zarfı/edatı/bağlacı, Türkiye Türkçesindeki “diye” ile aynı işlevlere sahiptir. Kazak Türkçesindeki şekilleri değerlendirmemize yardımcı olması açısından Türkiye Türkçesinden belli başlı birkaç görüşe değinmemizin yerinde olacağı düşünüldü.

Necmettin Hacıeminoğlu, “Türkçede her zarf- fiil şekli edat gibi hususiyle bağlama edatı gibi kullanılabilir. Ancak bunlardan bazıları kalıplaşarak, tamamen edatlaşmışlardır. İşte tiyü bunlardan biridir.” diyerek bu edatın “tiyü / diyü / deyü / ti-y-ü” şekillerinden de söz etmektedir. (HACIEMİNOĞLU, 1984:198)

Zeynep Korkmaz da edatı “fiil kökenli edatlar (diye < ti-y-e “diyerek”)” “yalın durum isteyen edatlar” grubunda ele almaktadır. (KORKMAZ, 2003:1057,1062)

Banguoğlu da “Kim hali isteyen takılar”, “fiilden üreme takılar” başlıkları altında ele aldığı “diye” yapısındaki edatlar için “bu takılar eski ve yeni zarf-fiiller, yani aslında zarflar olup çoğu yine zarf olarak da kullanılırlar.” demektedir. (BANGUOĞLU, 1990:387,389)

Banguoğlu, bağlama edatlarını da “bağlamlar” adıyla ele alır ve 12 gruba ayırır. “diye”yi “Türkçe asıllı bağlamlar” içerisinde değerlendirir. (BANGUOĞLU, 1990:395)

Muharrem Ergin ise, diye’yi “son çekim edatlarının yalın hal ile birleşenler” grubunda ele alır, işlevine göre de “sebep edatları” içerisinde değerlendirir: **diye**: Sonçekim edatlarındandır. İsimlerin yalın halleriyle birleşir. İşlevi, sebep bildirmesidir. (ERGİN,1986:345)

Zeynep Korkmaz, “diye” yi “zarf-fiil ekleriyle kurulmuş olan bağlaçlar” grubunda sayar (KORKMAZ, 2003:1100) ve “sebep, maksat, gaye, hedef” ilişkisi kuran edatlar içerisinde değerlendirir. (KORKMAZ, 2003:1076) “deyip” şeklini de bağlaçlar içerisinde değerlendirir, iki hareketi birbirine bağladığını belirtir. (KORKMAZ, 2003:1101)

Korkmaz, Kazak Türkçesindeki “dep” in muadili sayabileceğimiz “**diye**” için “*Bugün kalıplaşmış bir zarf, bir edat ve bağlaç olan diye (<diy-e) de yalnız başına kullanılmakta ve birbirinden farklı birkaç işlev yüklenmektedir.*” (KORKMAZ, 2003:988) görüşünü öne sürmektedir. Bu işlev ve kullanışları “dep” e uygulayacak olursak hemen hemen aynı sonuçların ortaya çıkacağını Zuhul Yüksel’in “Kırım Tatarcasında “Dep” Yapısı ve İşlevleri” (YÜKSEL, 37-47) adlı yazısı da göstermektedir.

Kazak Türkçesinin Grameri’nde dep’in “diye, diyerek” anlamı verilmiş ve bu edat, “sebep, maksat, gaye, hedef ilişkisi kuranlar” başlığı altında ele alınmıştır. (KTG, 2004:317,319)

“dep” çoğunlukla kelimeyle cümleyi veya cümleyle cümleyi bağlamak için görev yapar.

Munday masqaranı estiyimin dep, kim oylağan. (Bunca rezaleti duyuyorum diye, kim düşündü.) (QTG, 1967:156)

Jiyen keledi dep, jeñeşem samawırın qoyıp jür. (Yengem, yeğen geliyor diye, semaveri koyuyor.) (QTG, 1967:156)

Altıbas dep jay atandı deymisiñ, buğan benim ökimim ötpes, dedim. (Altıbas adıyla boşuna mı nam salmış, ona benim hükmüm geçmez, dedim.) (TDTEA-II,2004:87)

Osılar dep mağan üyretken. (Şunlar diye bana öğretti.) (TDTEA-I,2004:460)

5.2.1. “dep” in açıklama, hitap cümleleri ve ara cümlelerden sonra kullanılışı:

5.2.1.1. “-mak suretiyle, -arak” anlamında kullanılır. Bu kullanışta konuşan kişinin bir görüş veya düşüncesine atıfta bulunur veya başkasından aktarılan bir sözün ardından gelir.

“...düşüncesiyile” anlamında:

Sol köptiñ aldındağı borışımı, azamattıq parızımızdı aqtay aldım ba, älde ne istewim kerek dep oylanamın. (Bu herkesin önündeki borcumu, vatandaşlık görevimi yerine getirdim mi, başka ne yapmam gerek diye düşünüyorum.) (QT,1989:105)

-Oybay, atama, ol sağan teñ emes,-dep Abdolla bez bez etedi. (Abdullah: “-Oy, atam, o sana denk değil!” diye durmadan tekrarlar.) (QT,1989:118)

Minanı darğa asıñdar,- dep ämir etedi. (“Bunu dar ağacına asın!” diye emreder.) (QT,1989:125)

“Başkasından aktarılan sözden sonra”:

Bahsedilen veya konuşan kişinin görüşüne veya düşüncesine atıfta bulunulurken kullanılır.

—*Siz otıra turıñız, şay äkeleyin,-dep Janar siltawratıp as üyge jügire jöneldi.* (Janar: “Siz otura drurun, çay getireyim.” diye bir bahaneyle mutfağa doğru yöneldi.) (QQT-JJ,1997:179)

“Rabiyğa qıynalğan küyde:”Endi öldüm-aw!” dep boysuna bergen uwaqıtta ğana Muqaş kelip, tawıp aldı.(Rabia, acılı bir sesle sadece: “Şimdi öldüm of!” diye itaata hazır olduğunda Mukaş onlara rastladı.) (QG,2002:504)

Bir ğarip “sözim bar” dep arız etse // Endiği biy parasız köz salmaydı. (Bir garip “sözüm var” diye arz etse // Şimdiki beyler parasız dinlemezler.) (TDTEA-I,2004:454)

—*Ne dediñ- dep tañırkap kaldı suwretşi apay.* (Ressam hanım: “Ne dedin?” diye şaşırıp kaldı.) (TDTEA-II,2004:389)

“ayt-, söyle-” fiillerinin eş anlamlısı olan de- fiili konuşan kişinin sözünü veya fikrini diğer kişi/kişilere anlatmakta kullanılır.(QTG,1967:156)

Jumabek erteñ kelemın ,-dedi. Qazaq awıldarına burıla ketip, awıl arasınıñ jolimen ketemin,-dep oyladı. (Jumabek, “yarın gelirim” dedi; Kazak köylerine doğru dönüp köy aralarındaki yoldan giderim, diye düşündü.) (QTG,1967:156)

5.2.1.2. “dep” bazı kullanışlarda kendinden önceki hareketle kendinden sonraki hareket arasında aynı zamanda veya farklı zamanda gerçekleşme ilişkisini ifade etmeye yarar.

Aynı zamanda gerçekleşme:

Meyirhan esi şığıp añırıp: “Ne deydi?”-dep hattı qayta-qayta oqıp, turıp qaldı. (Meyirhan, afallamış bağırarak: “-Ne diyor?” diye mektubu tekrar tekrar okudu kaldı.) (MÄ-SH,1997:108)

—*Ne dediñ- dep tañırkap kaldı suwretşi apay.* (Ressam hanım: “Ne dedin?” diye şaşırıp kaldı.) (TDTEA-II,2004:389)

Farklı zamanda gerçekleşme:

—*Siz bolğansız bizdiñ üyde. Menti jep ediñiz ğoy,- dep, esine saldı Malik.*(Malik: “Bizim evde siz vardınız. Manti yiyordunuz, ya.” deyip hatırlamaya çalıştı.) (TDTEA-II,2004:388)

Qozı Körpeş tirildi dep oda estipti.(O da “Kozı Körpeş dirildi.” diye duymuştu.) (QTQS,1995:12)

Äytpese öz qulağıñmen tıñdap qal,- dep sırtqa şığıp, köp jerge barıp qalğan baydıñ artınan ayqaylaydı.(Dışarı çıkıp, birçok yere uğrayan zenginın ardından: “Öyleyse kendi kulağıyla duy!” diye bağırıldı.) (QT,1989:119)

—*Barmın ba, joqqın ba?- dep azdan soñ közin qayta jumdı.* (“Var mıyım, yok muyum?” deyip bir müddet sonra gözlerini tekrar yumdu.) (MÄ-SH,1997:105)

5.2.1.3. Cümle ve söz dizimi ilişkisi:

Bildirme kipi alan fiillerden sonra:

“Dep”in Türkiye gramerciliğindeki değerlendirmelerden hareketle bir cümleyi diğer cümleye bağlamakta kullanıldığını söyleyebiliriz. Bildirme kipi alan fiillerden sonra gelecek sebep, sebep-maksat veya sebep-açıklama bildirebilir.

Sebeup:

Jobalay aytpa dese de bizdiñ jigitterdiñ keybiri aytpıy qoyğan eken: "qalıñdıqtı bizdiñ batırımız alıp jatır.",-dep (Jobalay, söylemeyin dediği halde, bizim bazı yoldaşlar, beraber olduğu kızlara kim olduklarını söylemişler: "gelin alayını bizim batırlar tutsak aldı." demişler.) (MÄ-SH,1997:163)

"Siz otıra turıñız, şay äkeleyin,-dep Janar siltawratıp as üyge jügire jöneldi. (Janar: "Siz otıra drurun, çay getireyim." diye bir bahaneyle mutfağa doğru yöneldi.) (QQT-JJ,1997:179)

...Abay "köz baylanbay elge jetip köreyik" - dep jüristi tağı qatayta tüsti. (...Abay: "Ömrümüz varken ulaşip yurdumuzu görelim" diye daha hızlı at koşturmaya başladı.) (QQT-JJ,1997:180)

İnim, mına jaman ağañnıñ arqasında oqığansıñ dep özin nusqadı.(Kardeşim, böyle kötü bir ağanın ardında okumuşsun diye kendine işaret etti.) (QG,2002:516)

Öneboyı jurttan qorqamın dep, sıbağañnan qur qalıp jürme, arsız bolmay – abroylı bolmaysıñ degen!- dep, ömir boyı aytpıy körmegen ösiyetin balasına endi ayta bastadı. (Her zaman memleketten çekineceğim diye hissenden yavan kalma, arsız olmadan, şerefli olamazsın demişler, diye ömür boyu söylemediği vasiyetini şimdi söylemişti.) (MÄ-SH,1997:116)

Sebeup-maksat:

Meyirhan esi şığıp añırıp: "-Ne deydi?"- dep hattı qayta-qayta oqıp, turıp qaldı. (Meyirhan, afallamış bağırarak: "-Ne diyor?" diye mektubu tekrar tekrar okudu kaldı.) (MÄ-SH,1997:108)

... "Düysenñ mljüñnıñ ızası ötken"- dep, qasarıp bolmaptı. (... "Düysen boşboğazı ileri gitti" diyerek, sözlerinden dönmemişler.) (MÄ-SH,1997:195)

Sebeup-açıklama:

"Mal tap, bizdi asıra" -dep oqıtqanbız. ("Mal kazan, bize bak." diye okutmuştuk.) (MÄ-SH,1997:111)

Birewi tuwısqan bolıp:bişara, jaynıñ qanday, şaruwañ ne küyde dep, esikten qaradı ma eken. (Birisi akraba olup: biçare halin ne, için ne durumda diye eşikten bakmış mı?) (MÄ-SH,1997:193)

Bayanawıl tawın körgende Bayağa jaymay qoy semirmes dep, Asan qazirgi Bayanawıldı özine jaylaw etipti. (Bayanavıl dağımı görünce, Asan, "Bayan'a yaymadan koyunlar semirmez" diye, şimdiki Bayanavıl'ı kendine yayla edinmiş.) (QT,1989:122)

"-Aldaw üşin ötirik aytsañ, keşiredi eken deme, aldanuw üşin ötirik aytsañ, irkilme!" dep, bir toqtağanda men:

—Üş,-dep qaldım. ("Aldatmak için yalan söylersen afedersin deme, aldanmak için yalan söylersen, irkilme!" diye, durduğunda ben: "-Üç, deyip kaldım.) (QT,1989:47)

"Sizdi körgen sayın "osı kisi nege soğısqa barmaydı"- dep oylawşı edim. (Sizi her gördüğümde, "Bu kişi niçin savaşa gitmiyor." diye düşünüyordum.) (QG,2002:677)

5.2.1.4. Emir ve istek çekimlerindeki fiillerle birleşerek olan/olacak/olmuş işin sebebini, amacını, maksadını bildirir:

...işi tartılsın dep iyeleriniñ özi jartı ayday jay minip jürdi. (...içi çekilsin diye sahibi yarım ay gibi (eğilerek) yavaşça binip yürüdü.) (QTG,1967:224)

—Äy, men seni aqıl aytsın dep ertip kelgenim joq. Qolğabıs etsin, dedim. (-Hey, ben sana akıl veresin diye koşup gelmedim, yardım edersin, dedim.) (QT,1989:113)

"Mal tap, bizdi asıra" dep oqıtqanbız. ("Mal kazan, bize bak." diye okutmuştuk.) (MÄ-SH,1997:111)

...şeşin, men şay qoydırayın! -dep, Semenov awız üyine şığıp, qızmetker äyeline "şay qoy, tamaq dayarla"dep buyırıp keldi.(Semenov: "...ceketini çıkar, ben çay koydurayım!" diye hole çıkıp, hanımına "Çay koy, yemek hazırla!" diye buyurdu.) (QQA-JJ,1997:231)

"-Äweli taza bolayıq,- dep Şegen meniñ şapanımdı alıp özendi sabalay bastadı. (Şeken: "Önce temiz olalım." diye ceketimi alıp derede tokaçlamaya başladı.) (QT-S,1991:46)

...hattıñ üstine iri jazuwmen: "Barmaymın, toyñ qurısın!" dep, qısqa türtindisin qondıra salıp, oturıp qaldı. (...mektubun üstüne iri harflerle "Gitmeyeceğim, düğünün batsın!" diye kısa hicvini kondurarak oturdu kaldı.) (MÄ-SH,1997:108)

—Äy, men seni aqıl aytsın dep ertip kelgenim joq. Qolğabıs etsin, dedim. (-Hey, ben sana akıl veresin diye koşup gelmedim, yardım edersin, dedim.) (QT,1989:113)

Dilek-şart kipi ekinden sonra da bu anlamı verir:

...soğan pälendey dep söylesip äzildessem, sonday ğılıp quşaqtasam, süysem dep, sonı ermek qıluwşı edi. (...onunla filan diyerek gülüşsek, aynı şekilde kucaklaşsak, sevsem gibi düşüncelerle vakit geçirirdi.) (MÄ-SH,1997:186-187)

Eldi sol jerge qonıstandırsam dep arman etedi. (Halkı şuraya yerleştiresem diye arzu eder.) (QT,1989:122)

5.2.1.5. Aşağıdaki cümlede olduğu gibi bazen ana cümle ile yardımcı cümle yer değiştirebilir. Bu değişiklik, cümlenin vurgusunu kuvvetlendirir.

Jobalay aytpa dese de bizdiñ jigitterdiñ keybiri aytıp qoyğan eken: “Qaluñdıqtı bizdiñ batırımız alıp jatur”, -dep. (Jobalay, söylemeyin dediği halde, bizim bazı yoldaşlar, beraber olduğu kızlara kim olduklarını söylemişler: “gelin alayını bizim batırlar tutsak aldı.” demişler.) (MĀ-SH,1997:163)

Burinğı qazaqtıñ jäyin jaqsı biletin adamdar aytıptı: “Biy ekew bolsa, daw törtew boladı”, - dep. (Önceki Kazakların durumunu iyi bilen insanlar söylemiş: “Bey iki tane olursa, dava dört tane olur.”) (QTQS,1995:152)

5.2.1.6. “dep” bazı kullanışlarında cümlede kendinden önce yer alan parçayı asıl fiile nesne ilişkisi içerisinde bağlar:

...ülde ne istewim kerek dep oylanamın. (...yoksa ne yapmam gerek diye düşünüyorum.) (QT,1989:105)
...ol sağan teñ emes,-dep Abdolla bez-bez etedi. (Abdullah: “...o sana denk değil.” diye durmadan konuşuyor.) (QT,1989:118)

—Äweli taza bolayıq,- dep Şegen meniñ şapanımdı alıp özendi sabalay bastadı. (Şeken: “Önce temiz olalım.” diye ceketimi alıp derede tokaçlamaya başladı.) (QT-S,1991:46)

—Üş,-dep qaldım. (Üç, deyip kaldım.) (QT-S,1991:47)

...Abay “köz baylanbay elge jetip köreyik” dep jüristi tağı qatayta tüsti. (...Abay: “Ömrümüz varken ulaşip yurdumuzu görelim” diye daha hızlı at koşturmaya başladı.) (QQT-JJ,1997:180)

5.2.1.7. “dep” zarfı, bazen de “için” edatının yerine getirdiği işlevle kullanılıp bağladığı cümle ögeleri arasında “sebeplendirme, maksat” ilişkisi kurar.

Öneboıy jurttan qorqamın dep (korktuğu için), sıbağaınnan qur qalıp jürme, arsız bolmay –abroylı bolmaysıñ degen!-dep (dediği için), ömir boıy aytıp körmegen ösiyetin balasına endi ayta bastadı. (Her zaman memleketten çekineceğim diye hissenden yavan kalma, arsız olmadan, şerefli olamazsın demişler, diye ömür boyu söylemediği vasiyetini şimdi söylemişti.) (MĀ-SH,1997:116)

Bayanawıl tawın körgende Bayanğa jaymay qoy semirmes dep (semirmeyeceği için), Asan qazirgi Bayanawıldı özine jaylaw etipti. (Asan, Bayanavıl dağına görünce, Bayan’a yaymadan koyunlar semirmez diye şimdiki Bayanavıl’ı kendine yayla yapmış.) (QT,1989:122)

5.2.2. “Dep” in isimlerden sonra kullanılışı:

“dep” zarf-fiil isimlerden sonra kullanıldığında daha çok sebep ve açıklama ilişkisini ifade eder. Bir nesneye ait bir özelliği bildirir.

5.2.2.1. Bir isme eklenen “dep” tahsis edilen nesneyi bildirir:

Sonimen biyil qısqa dep äzirlengen şöp tegis fermağa jiyinalıp biter emes. (Bu sebeple bu yıl kısa diye hazırlanan ot, bütün çiftliklere yığılsa bitecek gibi değil.) (QTG,1967:224)

“adıyla” anlamı verir:

Altıbas dep jay atandı deymisiñ, buğan benim ökimim ötpes, dedim. (Altıbas adıyla (ünvanıyla) boşuna mı nam salmış, ona benim hükmüm geçmez, dedim.) (TDTEA-II,2004:87)

“-Ov, ıkalascan, öziñ de Dükeñ de “Korkut Sarını” dep tartuwsı ediñder ğoy.” (-Ey İkılascan, sen de Düken de “Korkut Hali” adıyla söylüyordunuz ya!) (TDTEA-II,2004:269)

...olaradı jalpı türde bolsa da “ayqındawıstıq qosalqı söylemder” dep atawğa tuwra keldi. (...onları genel almamda olsa da “niteleyici ek cümleler” adıyla adlandırmak doğru olacaktır.) (QTKS,1974:169)

Sebeplendirme ve açıklama bildirir. “olarak” ve “şeklinde” zarfları gibi bir işlev kazanır.

Sebeplendirme, açıklama:

Bulardıñ öz oınışa dawsız dep baylağanı. (Bunlar kendi düşüncelerinde, tartışmasız olacağı sonucuna varmışlardı.) (MĀ-SH,1997:117)

Şuw dep salğanda kibirtikten şaba almaytın. (Hoop deyince yavaşlar, atılmazdı.) (MĀ-SH,1997:151)

Elden balamniñ alasisın jıyıp alğanşa dep söylesem, jay-japsarımdı aytsam, puşıq toqtaytuğın. (Milletten oğlumun alacağını toplasaydım desem, vaziyetimi anlatsam tilki burun bekliyor.) (MĀ-SH,1997:196)

“Bahadır” dep bilmeñiz // Jiyındı buzğan tentektı. (Toplum bozan bozuncuyu bahadır diye bilmeyin.) (TDTEA-II,2004:15)

“İhi” dep okıs jöteldi. (“Öhö” diye aniden öksürdü.) (TDTEA-II,2004:322)

—Qazir!- dep ün kattı tas töseñisterdiñ üstinde jügirip oynap jürgen Malik. (Sert, taş döşemelerin üstünde koşup oynayan Malik: “Şimdi!” diye bağırdı.) (TDTEA-II,2004:387)

İsimlerden sonra “olarak, şeklinde” zarfları işlevinde:

Kışkene Qurmaş Kökserek dep at qoyıp aldı. (Küçük Kurmaş, “Kökserek” diye (=şeklinde) ad verip bu yavruyu aldı.) (MĀ-SH,1997:59)

Sodan soñ joldarıñmen “quday” dep jüre beriñder. (Daha sonra “Allah” deyin, yolunuza devam edin.) (MĀ-SH,1997:162)

Basıñ kãri dep nege aytilmaydı? (Niçin yaşlısın diye(rek) söylenmiyor?) (QT-S,1991:34)

Eki ne odan köp adamdardıñ söylesüwiñ diyalog dep ataydı. (İki veya daha fazla insanın konuşmasına diyalog diye (=olarak) ad verilir.) (QT,1989:123)

Narmambet şeşen bir kurbısın “may awız, may kulak, tasbaka, taltakay” dep suwrettegen eken. (Hatip Narmambet bir akranına “yağlı ağız, tosbağa, çarpık bacaklı” diye (=şeklinde) tasvir etmişti.) (TDTEA-II, 2004:54)

“Batır ana” dep jazğan öleñim bar. (“Bahadır ana” diye yazdığım şarkı var.) (QT-S,1991:115)

—Elik, elik, dep aykay saldık. (Ceylan, ceylan, diye bağırдық.) (TDTEA-II,2004:339)

Üysin, Arğın, Alşın dep. // Üş jüz bolıp atanğan. (Üysin, Arğın,Aşlın diye (=olarak) // Üç cüz olarak adlandırılmış.) (TDTEA-I,2004:460)

Cümlelerin hangi kısmıyla **ilgi** kurulmak isteniyorsa “dep” kelimesi cümlede bu ilginin kurulacağı kısmın sonuna yerleştirilir.

...üy men mülikti Jämiyläniñ atına awdarıp aluw kerek! – dep söz baylastı. (... ev ile mülkün kaydını Jamiyla'nın adına değiştirmek gerekiyor!, diye karar verdiler.) (MÄ-SH,1997:117)

—Kim ayttı dep, solay deysiñ? // -Aytuwşı bar dep solay deymin. (-Kim söyledi diye öyle konuşuyorsun? // -Söyleyenler var diye öyle konuşuyorum.) (MÄ-SH,1997:288)

Jäne munday bolımsız jumıs üşin aram deytin bolsañ – aytıp qoy, seni biz sınavtın da kez keler!- dep qır körsetti. (Yine bu kadarlık olumsuzluk için haram diyorsan, söyle bakalım, bizim de seni sınavdığımız zaman gelir!, diye terslendi.) (MÄ-SH,1997:119)

Sol köptiñ aldındağı borışımıdı, azamattıq parızımızdı aqtay aldım ba, älde ne istewim kerek dep oylanamin.(Bu çoğunluk karşısındaki borcumu, vatandaşlık görevimi yerine getirdim mi, daha ne yapmam gerek diye düşünürüm.) (QT,1989:105)

Bul dañğır-küñgir ne dep törgi bölmeden üy iyesiniñ özi şığa keldi. (“Bu takırtı tukurtu ne?” diye başköşedeki odadan ev sahibi çıkageldi.) (QT-S,1991:15)

ne dep “nasıl”

-Ne dep atadıñ? // -“Jas qabir” dep ataladı. (-Nasıl adlandırdın?) // -“Genç mezar” diye adlandırılır.) (QT-S,1991:66)

-Elime esebimdi ne dep berem?! (Halkıma hesabımı nasıl veririm?) (TDTEA-II,2004:38)

Sol kezde ne dep meni sınar elim?! (O zaman milletim beni nasıl sigaya çeker.) (TDTEA-II,2004:38)

“dep” zarfı, bazen de “sebeup, maksat” ilişkisi kurarak, için edatının yerini alan bir **son çekim edatı** işleviyle kullanılır.

...Jaqıptıñ otına birge küyetin jaqını dep (olduğumuz için) bizdi ustaydı. (...Cakıp'ın ateşine yanan yakınları diye bizleri tutar.) (MÄ-SH,1997:196)

Sen dep (senin için) keldim. (QG,2002:545)

Mağan dep (benim için) jiberipti. (Benim için göndermiş.) (QG,2002:545)

Men dep (benim için) peyil bergenine bar älimşe quwanam da, alğıs aytam. (Benim için gösterdiği iyi niyete sevinirim ve onu alkışlarım.) (QG,2002:545)

5.3. degen < de-gen “ait, dair”

“Ait, dair” anlamıyla son çekim edatı olarak kullanılmaktadır. Qazaq Tiliniñ Grammatikası'nda “degen” şekli septewlikler (son çekim edatları) arasında gösterilmekte, yönelme hali eki almış kelimelere bağlandığı belirtilmektedir. (QTG, 1967:220)

Bu septewlikler, aitlik anlamı vermekte; isim, zamir ve mastar durumundaki fiillere eklenerek ikinci nesnenin kime veya neye ait olduğunu göstermektedir. (QTG,1967:225) Örnek:

...Bekeñ birte-birte öziniñ oğan degen ökpesin de keşirdi. (...Bekeñ, birer birer kendisinin ona ait / dair öfkesini de geçirdi.) (QTG, 1967:225)

...olardıñ bir-birine degen dostıq qamqorlığı tariyhta añız bop qaldı.(...onların birbirine ait / dair dostluğu ve koruyuculuğu tarihte hikâye olarak kaldı.) (QT,1989:105)

Buradaki “degen” kullanımında “ait, dair” anlamı vardır ve “degen” son çekim edatı olarak kullanılmaktadır.

Bu gruptaki degen kelimesi, Kazak Türkçesi gramercileri tarafından “son çekim edatı” olarak değerlendirilmektedir. (KTG, 2004:317)

5.4. degenmen < de-gen+men

“Degenmen” şekli, de- fiiline getirilen –gen sıfat-fiil eki ve +men vasıta hali ekinden oluşmaktadır.

Sözlüklerdeki anlamı:

degenmen: Biraq da (ancak, ama, fakat, lakin), äytse de (yine de, buna rağmen), alayda (oysa, oysaki, halbuki, ancak), süytse de (öyleyse). *Degenmen de meni sabırmın tiñdañız.* (Ancak beni sabırla dinleyiniz.) (QTS,1999:149)

degenmen: (Jalğawlıqlar Soyuzu) (bağlama / cümle başı edatı grubu) // Sabaqtaştırğıs. (Podçinitel'niye) (Birleşik cümle yapıcı) // Qarsılıqtı (Protivitel'niye) (Zıtlık bildiren) (QT,1996:79)

degenmen (edat): Alayda (oysa, oysaki, halbuki, ancak), äytse de (yine de, buna rağmen). Qalay degenmen (nasıl ama), qanşa aytqanmen (ne kadar söylense de), qalay deseñ (nasıl dersin), olay de (öyle de). (STTTS, 2003:81)

degenmen: (edat): Ancak, mamafih, nitekim. (KTS,2003:99)

“Degenmen”, zıtlık bildiren edatların içinde yer alır ve bağlanan cümleler arasındaki zıtlık anlamını karşılar. Zıtlık anlamı bildiren **alayda, äytse de, degenmen, söytse de, onda da** edatları **biraq**'a göre daha seyrek kullanılır. Bunlar sadece birleşik cümle (*qurmalas söylem*) yapısında kullanılır. Bunların kendine has üslup farklılıkları vardır. (QG, 2002:558)

Zıtlık bildiren bağlama ve cümle başı edatları: ol, alayda, äytpese, äytpegende, äytse de, biraq, **degenmen**, onda da, äytkenmen, sonda da. (QTG,1967:225) Qarsılıq mändi Jalğawlıqtar (*Zıtlık anlamı veren bağlama edatları*): En sık kullanılanı: **biraq**. Temel görevi: Sıralanarak bağlanan cümleler arasındaki karşılıklı ilişkiyi bildirmek.

Birleşen kelime veya cümlelerin ikincisinde önceki kelimedeki kelime grubunda veya cümlede söylenen işin, hareketin sonuçsuz olduğunu veya yarısının yerine getirildiğini bildirir.

Äytse de, äytkenmen, söytse de, **degenmen** cümle başı edatları, bugünkü zıtlık ilişkisi veren kullanışlardan ve bazı eklerin eklenmesinden sonra kalıplaşmasından ortaya çıkmıştır. Bağlanma (bağınıñı) ilişkisinde olan fiillerin -sa da, -se de, -qanmen, vs. gibi ekler alıp kalıplaşmasıyla, cümleler arasındaki zıtlık ilişkisini güçlendirecek bir anlam verir. (231)

Bu bağlama edatlarının bünyesine kuvvetlendirme anlamı da sinmiştir. Bunlar, biraq bağlama edatına göre daha az kullanılır. Bunlar bazen bir cümlenin içinde “biraq” ile birlikte kullanılarak kuvvetlendirme anlamı katarlar.

Örnekler:

Ayağı qurttap, awıl mañında ottawmen künelken bul tekeşik kök jasıq eken. Degenmen üy iyesiniñ ıqlasına razı qonaqtar soyğaniñ arıq degen joq. (Ayağı kurtlanıp, köy civarında otlayarak yaşayan bu tekecik çok ürkek idi. Ancak ev sahibinin samimiyetinden memnun olan misafirlerin kesmesi için çok da arık değildi.) (QTG,1967:231)

Kapannıñ da Balsaymı unatatının esitip tañdanatınday bir küydi bastan keşti de. Degenmen onıñ aytqandarın minan äri tıñday berüwge tözimi jetpedi. (Kapan'ın da Balsay'ı kabul ettiğini işitip şaşkınlık dolu bir çiplik attı. Ancak onun söylediklerinin bundan sonrasını dinlemeye sabrı yetmedi.) (TDTEA-II,2004:364)

Ondayda tünimen söylep, elire şaşıp mazası kaşatın. Degenmen rabayda demeseñ ekiniñ biri qolına kezdik ustay bere me,... (Böylece geceyle söyleyip, tedirgin olup şaşırarak keyfi kaçır. Ancak zamanında söylemezsen ikisinden biri eline bıçak alır mı ki...) (TDTEA-II,2004:365)

Osıdan keyin-aq Azamat öz-özinen tuyıqtalıp alğan-dı. Degenmen jüzdesken sette tis jarıp, til qatuwğa jüregi dawalamaytın. (Ondan sonra Azamat, kendi kendini susturmuştu. Ancak yüzleştikleri sırada dişini sıkıp, konuşmaya yüreği dayanamaz.) (TDTEA-II,2004:367)

...jaqtırmay qarağanına Azamatıñ özi de talay-talay küwe. Degenmen Tölevbay solardıñ bir de birewine jasıp, ne qımsınğan emes. (...beğenmeden bakışına Azamat da birçok defa şahit olmuştu. Ancak Tölevbay, bunların birine bile kırılıp utanmaz.) (TDTEA-II,2004:367)

Ol basında qattı qarsılıq bildirgen edi, degenmen köptep-kömektep köndirdik. (O ilk başta sert bir karşılık vermişti; ancak hep birlikte ikna ettik.) (QG,2002:557)

Qalay degenmen, bizmen birge balmuzdaq jewge bararsız? (Öyleyse, bizimle birlikte dondurma yemeye gelir misiniz?) (TDTEA-II,2004:391)

Elde künnen me? Degenmen körgeñin bärin este saqtawı kerek. (Memleketteki günden mi? Ancak, gördüklerinin hepsini hafızasında saklaması gerek.) (TDTEA-II,2004:391)

Meniñ tapsırmama säykes eldegi memlekettik basqaruw jüyesin jetildirüw jönünde belgili bir jumıstar atqarıluwda. Degenmen, qol jetkizilgen nätiyjelerge qaramastan, onıñ äli de alğa qoyğan mindettermen säykespeytini anıq. (Benim ödevime uygun olarak memleketteki idarecilik düzenini geliştirmek hakkında bazı işler yapılmakta. Ancak, yapılabilen işlerin sonuçlarına rağmen, onun hala öncelikli ele alınan görevlerle uyuşmadığı açık.) (<http://www.inform.kz/showarticle.php?long=lat&id=93568>)

...qızmet türleriniñ 42 payızdan astamın qısqartıw qarastırılıp otır. Degenmen Elbası bul projeske bayıptıhıqpen baruw qajettigin eskertedi. (...hizmet türlerinin yüzde kırkikiden fazlası azaltılarak değerlendiriliyor; ancak, devlet başkanı bu projeye sabırla ulaşılacağı gerçeğini hatırlatıyor.) (<http://www.inform.kz/showarticle.php?long=lat&id=93568>)

Qanşa degenmen jol uzak, şarşağan şığar. (Ama yine de yol uzun, yorulmuş olmalı.) (TDTEA-II,2004:330)

5.5. nege deseñ / ne üşin deseñ < ne+ge de-se-ñ / ne uç+u+n de-se-ñ

nege deseñ / ne üşin deseñ: 1. Jalğawlıqtar soyuzu (bağlama edatları) / 2. Sebep (priçinniye) (*sebeplik bildirenler*) (QT,1996:79)

Kazak gramer kitaplarında, her iki şekil de “sebeup mändi jalğawlıktar” (sebeup anlamı bildiren bağlama edatları) içerisinde ele alınmaktadır. Bağlama edatı olarak da görev yerine getirdikleri üzerinde durulduktan sonra, “bağladıkları iki cümleden sonrakinde önceki cümledeki olayın/durumun değışme sebebini vermektedir” açıklaması ve “seyrek kullanılan edatlardandır” ifadesi yer almaktadır. (QTG,1967:233)

Türkiye Türkçesinde de “neden dersen, niçin derseniz” yapıları iki cümleden birini ötekine sebeup gösterme ilişkisi ile bağlayan bağlaçlardır. Sayıları sınırlıdır.” (KORKMAZ, 2003:1131)

Adam balasına adam balasınıñ bəri dos. Ne üşin deseñ dünyede jürgende tuwısıñ, ösüwiñ, tuyuwıñ..... bəri birdey. (İnsanoğluna insanoğlunun hepsi dost. Çünkü dünyada yaşarken doğumun, gelişmen, hissedişin.... Hepsi aynı.) (QTG,1967:233)

Sıyırdı sen ayda,- dedim Qayıırkege – nege deseñ olar senen qorqadı da, menen qorqpaydı. (Kayır ekeye: “Sığırın sen sür, çünkü onlar senden korkuyor benden korkmuyor.” dedim.(QTG,1967:231)

5.6. deysiñ be ... deysiñ be...(< de-y+siñ be); demey...demey...(< de-me-y); dep te...dep te...(<de-p te); dey me... dey me...(<de-y me):

Cümlelerin benzer öğeleri arasında tekrarlanarak, unsurları birbirine bağlar ve anlamı güçlendirirler.

Moyıl köz deysiñ be, aq jaynaq deysiñ be – bəri de oğan sıyğanday. (Kara göz de desen, ak ışık da desen, hepsi ona uygun gibi.) (QTS,1999:149)

Baymolda tün demey kün demey küzette. (Baymolla gece demeden gündüz demeden nöbette.) (QTS,1999:149)

... bul biydi ol duwalı awız, aqpeyil aqılış körip “säke” dep te, “qäriya”, “ağeke” dep te qurmettey, qoşemettey atadı. (...bu beyi keramet sahibi, iyi niyetli, akıldane görererek “Sake”, (kariya: ihtiyar) “ağabey” gibi samimi ifadelerle ve hürmetle hitap ediyordu.) (MÄ-SH,1997:302)

Kıska dey me bul cazğan, uzın dey me? (Kısa der mi bu yazılana, uzun der mi?) (TDTEA-I,2004:306)

De- fiili çeşitli yapım ve çekim ekleriyle kalıplaşma eğiliminde olduğundan, onun cümledeki kullanımı da dikkat çekici özellikler göstermektedir. Bu fiil, bazı eklerle kalıplaşarak cümleler arasında veya kelime/kelime grubu ve cümleler arasında bağlama işleviyle karşımıza çıkmaktadır.

“de-” fiili yardımcı fiil olarak veya yardımcı fiillerle kullanılırken de, cümlede yüklem görevindeyken de, –gen, –r, –ytin, –ytuğın ve –gen’e eklenen farklı eklerle genişletilmiş şekillerle kullanılırken de, mastar eki –w veya –mek’le kullanıldığında da kendi anlamındadır.

Bunlardan “demek”, “dep”, “degen”, “degenmen” yapıları ile bunların kullanışları farklıdır.

“Demek” ve “degenmen” yapılarındaki ekler kalıplaşarak kelimeyi zarflıktan uzaklaştırmış, birer cümle bağlayıcısı durumuna taşınmıştır. Bu iki kelime, iki ayrı cümleyi anlam ilişkisi içerisinde birbirine bağlayarak cümle başı edatı olarak kullanılmaktadır.

“degen” kelimesi, “ait / dair” anlamı veren kullanışlarda son çekim edatı işleviyle kullanılmaktadır. Diğer yerlerde de- fiili kendi anlamını korumakta ve –gen eki dolayısıyla sıfat veya –çok az da olsa- isim olarak kullanılmaktadır.

“Dep” şekli, Kazak Türkçesinde kalıplaşarak cümle içinde dikkat çekici bir görünüme sahip olmakta, nesne durumunda olan kendinden önceki yapıyı anlamca bütünlük sağlamak üzere sonraki yapıyla bağlamaktadır. Bu açıdan ele alındığında bağlama edatı işleviyle karşımıza çıkmakta, bazı örneklerde ise son çekim edatı işlevini yerine getirdiği görülmektedir.

“nege deseñ, ne üşin deseñ” gibi yapılar, grup halinde kalıplaşmışlardır. Cümle başı edatı olarak görev yapmaktadırlar.

“Deysiñ be... deysiñ be..., demey... demey..., dep te... dep te..., dey me... dey me...” gibi yapılar ise grup halinde kullanılıp kelime ve kelime öbeklerini bağlamaya yarayan yapılarıdır. Kalıplaşma süreci devam edenler arasında kabul edilebilirler. Bunlar yükleme bağlanırken ancak zarf tümleci işleviyle kullanılan öğeler olarak karşımıza çıkıyorlar. Bu grup halinde kullanılan yapılar da birer bağlama edatı gibi kullanılmaktadır.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

QT AHANOV, K., AYĞABILOV, A., (1989), **Qazaq Tili-Morfologiya**, Almatı.

QT-S AMANCOLOV, S., ABİLGAEV, A., (1991), **Qazaq Tili-Sintaksis**, Almatı.

ATABAY, Neşe, ÖZEL, Sevgi, KUTLUK, İbrahim, (2003), **Sözcük Türleri**, 2. bsk., İstanbul.

BANGUOĞLU, Tahsin, (1990), **Türkçenin Grameri**, Ankara.

B-JAŞ Bastaw-Jülde Alğan Şığarmalar, (1993), Almatı.

ERGIN, Muharrem, (1986), **Türk Dili**, İstanbul.

QTKS ESENOV, Qayırbolat, (1974), **Qazaq Tilindegi Kürdelengen Söylemler**, Almatı.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, (1984), **Türk Dilinde Edatlar**, İstanbul.

QQTMJ QALDIBAYEVA, A., ORALBAYEVA, N., (1986), **Qazirgi Qazaq Tiliniñ Morfemalar Jüyesi**, Almatı.

QQT-JJ QALİYEV, Ğ., ORALBAYEVA, N., QASIMOVA, B., ŞALABAYEV, B., TÖLEGENOV, O., (1997), **Qazirgi Qazaq Tili (Jattıguwlar Jiynağı)**, Almatı.

KARAHAN, Leyla, (2004), **Türkçede Söz Dizimi**, Ankara.

- QG** Qazaqstan Respublikası Bilim Jäne Ğılım Ministrliğı A. Baytursınılı Atındağı Til Bilim İnstitutı; (2002), **Qazaq Grammatıkası** (Fonetik, Sözjasam, Morfologiya, Sintaksis), Astana.
- QTS** Qazaqstan Respublikası Ğılım Jäne Joğarı Bilim Ministrliğı Ulttıq Ğılım Akademiyası A. Baytursınılı Atındağı Til Bilim İnstitutı, (1999), **Qazaq Tiliniñ Sözdigi**, Almatı.
- QTG** Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Til Bilimi İnstitutı, (1967), **Qazaq Tiliniñ Grammatıkası-I**-Morfologiya, Almatı,
- QTTD** **Qazaq Tili Tariyhı men Dialektologiyası**, (2001), Almatı.
- KTS** KOÇ, Kenan, BAYNİYAZOV, Ayabek, BAŞKAPAN, Bähbiy, (2003), **Qazaqşa-Türükşe Sözdik**, Türkistan, 2003.
- KTG** KOÇ, Kenan, DOĞAN,(2004), Oğuz, **Kazak Türkçesi Grameri**, Ankara.
- QTQS** QORDABAYEV, Tölevbay,(1995), **Qazaq Tilindegi Qurmalas Söylemder Sintaksisi**, Almatı.
- KORKMAZ, Zeynep, (2000), “*Türkçede Edat Konusu ve Gramerlerimizde Bu Konu İle İlgili Sınıflandırma Sorunu*”, **Hasan Eren Armağanı**, TDK. Yay., Ankara, s. 226-236.
- KORKMAZ, Zeynep, (2003), **Türkiye Türkçesi Grameri** (Şekil Bilgisi), Ankara,
- KORKMAZ, Zeynep, (2005), *Bağlaçlar ve Türkiye Türkçesindeki Oluşumları*, **Türk Dili**, S.638, s.118-125).
- STTTS** KURALULI, Ayubay, **Söz Taptarı men Tirkesteriniñ Tüsindirme Sözdigi**, Şimkent, 2003.
- QQTZES** MUSABEKOVA, F.M., **Qazirgi Qazaq Tilindegi Zat Esimniñ Stilistikası**, Almatı, 1976.
- ÖZEZEN, Muna Yüceol, “*Türkiye Türkçesinde Bağlama İşlevli Demek Fiili*”, **İlmî Araştırmalar**, s.23 (Bahar), s.113-121.
- MÄ-SH** TAMİR, Ferhat, ARICAN, Halil, (1997), **Muhtar Ävezov, Seçilmiş Hikayeler**, Türksoy Yay., Ankara.
- TDTEA-I** **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Kazak Edebiyatı-I**, 27. c.; TC Kültür Bk. Yay., Ankara, 2004.
- TDTEA-II** **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Kazak Edebiyatı-II**, 28. c.; TC Kültür Bk. Yay., Ankara, 2004.
- QQT** TÜYMEBAYEV, J., (1996), **Qazirgi Qazaq Tili**, Almatı,
- YÜKSEL, Zühal, “*Kırım Tatarcasında “Dep” Yapısı ve İşlevleri*”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, s.37-47.
- <http://www.inform.kz/showarticle.php?lang=lat&id=93568>)
- <http://qz.government.kz/dokuments/publications/page.81>